

Демченко Т.П.,
кандидат історичних наук
Капітова С.С
старший викладач

І.ШРАГ ПРО М.КОСТОМАРОВА

Стаття І.Шрага “Українське письменство і М.І.Костомаров”, надрукована у галицькому часописі “Правда” (вересень 1892 р.), є першим відомим нам публіцистичним твором чернігівського адвоката. Сам автор засвідчив цей факт, поставивши публікацію попереду інших у списку своїх праць ¹. Можна вважати, що з її появою завершився тривалий період переходу останнього на українські позиції. Також є всі підстави для припущення, що “хрещеним батьком” статті став О.Кониський. Він, очевидно, порадив, де її можна надрукувати, а можливо, і переправив рукопис за кордон. У його листах до Іллі Людвиговича є прямий доказ того, що така практика існувала. Зокрема, Олександр Якович писав про одну з наступних робіт, що він передасть її “знатному іностранцю” і запевняв Шрага, що попри всі труднощі листування з галичанами, “будте цілком певні і безпечні, що лист буде там, де треба і ніщо з Вашої праці не загине” ². Відтак “правдинські” статті І.Шрага по праву можна трактувати як наочний доказ тісних стосунків чернігівця з провідними діячами національно-визвольного руху і, природно, що цей аспект не може не викликати до вищеназваної статті посиленого інтересу з боку дослідників.

Не менш цікавою були й залишаються постать та ідейна спадщина М.Костомарова, навколо яких побудовано сюжет. І через багато років по закінченні свого земного життя Микола Іванович продовжував вважатися одним з найавторитетніших діячів українського національно-визвольного руху, людиною, з якою сперечалися, до якої апелювали, чиї думки хвилювали громадськість і жваво обговорювалися у пресі. Хотілося б підкреслити, що перший публіцистичний досвід І.Шрага носить виразно полемічний характер: “Відповідь М.П.Драгоманову” – такий підзаголовок має стаття. Розпочинається вона інформацією про те, що в органі русько-української радикальної партії “Народ” (липень 1892 р.) була надрукована стаття М.Драгоманова під назвою “Препарація” М.І.Костомарова в “Правді”, автор якої звинуватив М.Уманця (М.Комарова) – публікатора листа М.Костомарова до київських семінаристів у нібито принизливих для честі знаменитого історика попередніх “заувагах”. М.Драгоманов побачив образу в тому, що М.Комаров оцінив статті історика у журналах “Вестник Европы” і “Русская

старина” з української проблематики як нещирі, бо їхній автор начебто прагнув заспокоїти росіян та уряд. М.Драгоманов далі твердить, що в запалі партійної боротьби - не посоромилися використати добре ім'я та високу репутацію покійного історика.

Відтак, Шраг взявся захищати М.Уманця та й висловлювання самого М.Костомарова від “перекручень” з боку Драгоманова³.

Нас вразило, що молодий “українець”, щоправда, не за віком (на час виходу статті Шрагу вже сповнилося 45 років), а за прилученням до руху, так би мовити, прозеліт, досить сміливо втручається у хід тривалої дискусії “федераліста” і “європейця” М.Драгоманова з “націоналістами” (Б.Грінченком, О.Кониським), яка знайшла найповніше відображення у заочній газетній полеміці двох корифеїв українського руху⁴. Ймовірно, що Ілля Людвигович дізнався про неї від О.Кониського, бо Б.Грінченко ще не поселився у Чернігові. Суть цих пристрастей годі збагнути без розуміння специфіки доби 80 – 90-х рр. XIX ст. Практично всі українські проблеми пов'язувалися з приниженим становищем української мови і діючою на той час її прямою заборонаю. В нечисленних колах української інтелігенції будь-яке критичне слово про рідну мову сприймалося як зрада. З точністю до навпаки, навіть найскромніша згадка про права української мови спричиняла хвилю обурення у російській пресі. Стаття М.Костомарова “Малорусское слово”, котра з'явилася 1881 р. у січневій книжці “Вестника Европы”, викликала негативні відгуки з обох боків⁵. Ці ж ідеї продовжували хвилювати громадськість і через десять років по тому. Отож П.Вартовий (Б.Грінченко) коментував костомарівську статтю таким чином: “Костомаров воює тут сам з собою. Бажаючи оборонити українську літературу, він бив її насправді. Виходило бо, що ідеал – обрусіння; але треба його робити не примусом, бо примус викликає “нежелательные осложнения” (С. 406), а іншим робом... Се “наречие” трохи понидіє “для домашнього обихода”, тоді саме собі й зникне, а російська мова запанує”⁶. М.Драгоманов захищає М.Костомарова від нападок свого опонента і твердо заявляє: “Ні один серйозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг до українства”, а щодо предмету статті І.Шрага, то думка Михайла Петровича теж більш виважена: “В тих поглядах, які викладав Костомаров на українську літературу в книзі Гербеля “Поэзия славян” і в “Вестнике Европы”, звісно, є певна доля опортунізму (“Москаля одурити!”), але в його бажанні, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на “простий народ”, писали про нього і для нього багато щирості й багато вірного”, – зауважує він⁷. Цікаво підкреслити, що на початку XX ст. “крамольні” погляди М.Костомарова вже не шокували

громадськість. Так, М.Грушевський у статті, писаній 1910 р., спокійно констатував: “Та незважаючи на смілість, з якою Костомаров дійсно виступив против догматів офіційної історіографії, розбиваючи її легенди і отверто вивідаючи супротивні гадки, він сам далеко не встиг увільнитися у всім від її впливів, від старих традицій. Отрясти ветхого Адама в цілім своїм житті далеко буває тяжче, ніж відріктися від нього і осудити устами, і вивісти нові принципи ще не значить перевести їх конкретно”⁸. Щодо сучасних дослідників, то у їхніх судженнях не можна знайти навіть тіні осуду, а тільки прагнення збагнути і відтворити хід думок великого сина України. Так, автор однієї з розвідок твердить, “що ж до ідеї українського сепаратизму, то вона видається вченому взагалі безглуздою”⁹. Все це не означає, що палкі дискусії 90-х рр. нагадували бурю у склянці води і були зовсім позбавлені сенсу. На думку авторів, доречно буде процитувати міркування ще одного молодого сучасного дослідника, щоправда, висловлене стосовно інших доби та діячів, але досить переконливе з методологічних позицій. “... Тут все залежить від критеріїв: з точки зору сьогоденського стану історіографії ці розмежування носять скоріше зовнішній, ідеологічний характер, як конфлікт різних версій “національного міфу”, але водночас з позиції *дійсно життєво важливих проблем* ... ці розбіжності були *достатньо вагомими і дійсно болючими*”^{10*}. Зайве говорити, що питання про мову було на час появи статті Шрага життєво важливим, а відтак і викликало чимало несправедливих взаємозвинувачень, підсиленних партійним протистоянням, та навіть і певними амбіціями. Коментуючи лист М.Костомарова до київських семінаристів, М.Комаров зауважив, що деякі міркування вченого з приводу мови для домашнього вжитку – не що інше, як камуфляж, викликаний небажанням “накликати ще більшу немилість і утиски з боку навіть ліберально настроєних росіян, таких як Пипін і Скабичевський”¹¹. Досить характерною і багато у чому визначальною стала і вже згадувана ворожнеча між М.Драгомановим та “націоналістами”.

Симпатії чернігівського діяча на боці останніх. Він уміє бути пристрасним полемістом, але, як адвокат, Шраг прагне захищати, а не звинувачувати, як юрист, він звертається насамперед до логічних аргументів. Тому його публікація на тлі пристрасної, запальної полеміки корифеїв українського руху сприймається як академічна стаття. Справедливості ради, треба відзначити, що й назва її не зовсім відповідає змісту. Автор в контексті згадуваних праць М.Костомарова і суперечливих відгуків на них звертається до найболючішої української проблеми – долі мови та інтелігенції у тогочасній Росії. Він підкреслює,

що, оскільки в імперії немає “свободи речі”, то й дивуватися тому, що Костомаров не міг писати те, що думав, нічого. “Хто ж не знає, – ставить риторичне запитання автор, – що при неволі печати частенько приходиться читати “межі стрічками”, що добре і пам’ятують, і розуміють як письменники, так і читачі, що при такій неволі “езоповський язик” виробляється?”¹². Для “Чернігівця”, очевидно, що “М. Драгоманів, докоряючи д. Уманця “в запалі партійної боротьби”, сам у такому запалі винен, бо без “партійного запалу” не можна ніяк знайти в переднім слові д. Уманця образи Костомарову, не можна теж запевняти, буцімто Костомарів і справді давав українському письменству роллю власне письменства для домашнього обходу”¹³. Не менш очевидною для нього є наявність ворогів як самого М. Костомарова, так і його критиків з табору українських діячів, і, зрештою, всього національного руху, народу та його мови. Вони – впливові, могутні, користуються підтримкою влади і значних кіл громадськості у державі. Далі Шраг, користуючись безцензурним галицьким виданням, ще раз наголошує – і тут, зауважимо, він уже безкомпромісний і нещадний: “У нас свобода речі єсть тільки для темнолюбців, їм тільки можна свобідно друкувати всяку погань”¹⁴. Це не просто метафора, у статті переконливо відображені справи “темнолюбців” – М. Н. Каткова та М. Ф. де-Пуле. Саме ці публіцисти своїми наклепами на український рух, перекручуванням його цілей призвели до трагічних наслідків для українства: Емського указу. Шраг висловлює гіпотезу, що якраз, прагнучи добитися відміни *legis jusephoviciae*, мусив Костомаров запевнити графа М. Т. Лоріс-Мелікова або М. П. Ігнат’єва, що українська мова не таїть у собі небезпеки для цілісності імперії, що скасування Емського указу не приведе до поширення сепаратистських настроїв, а тому й мусив називати мову “наречием”¹⁵. Це, на думку чернігівського юриста, не зневага, чи злий умисел, а радше поступка заради більшого виграшу. Автор багато цитує М. Костомарова, зокрема, з його статті “Задачи Укратиофильства”, яка і викликала чи не найбільше полемічних відгуків, бо хоча й була надрукована за 10 літ перед тим, але не втратила своєї актуальності. Аби уникнути звинувачення у перекручуванні, Шраг цитує російською мовою. Він, безумовно, має хист і популяризатора, бо зумів вибрати найпереконливіші місця праці М. Костомарова: “Малороссийское наречие имеет право на существование уже по тому одному, что существует, а право выражать на нем мысли основано на той простой аксиоме, что способность слова дана Богом человеку для того, чтоб выражать свои мысли”¹⁶. Цими простими, на перший погляд, словами мовна проблема виводиться з-під юридичної влади держави і набуває рівня незрівняно вищого – закону

природи чи Божого дару. На відміну від інших читачів публіцистики М.Костомарова, які шукали у його рядках “крамоли” або з точки зору нетолерантного ставлення до українства, або ж ворожості до влади, І.Шраг прагнув підкреслити насамперед вигідні для руху місця, демонструючи доброзичливість і піетет щодо прославленого автора. Вельми промовистим у цьому плані видається завершення статті Іллі Людвиговича. Навівши ще одну цитату М.Костомарова про зміни у ставленні “нової малоросійської інтелігенції” до рідної мови, він підкреслює, що “праці Українців, як у самій Україні, так ще більш за кордоном, у Галичині, де вони мають таку свободу, якої нема у нас, багато придбали материялу по тому спору про ширину української словесности, котрий д. М.Драгоманів вважає за пустіший із пустих; не для того, щоб про це сперечатись, писали ми сю замітку; нам бажалось тільки докласти до того, що сказав д. М.Уманець і виявити дійсний погляд такого українолюбця, як М.І.Костомарів; задля того ми приводили стільки цитат з його статей, щоб його власними словами вияснити, як дивився він на українську мову, які мети покладав він українолюбцям, і які надії мав на розвиток того письменства, для которого багато попрацював сам”¹⁷. Відтак ми бачимо, що негативно-викривальний пафос статті явно поступається позитивно-стверджувальним моментам. Такий підхід, до речі, дуже характерний для Шрага. Невипадково ж писав про нього С.Єфремов, що у цього діяча не було особистих ворогів, а політичні вороги “не могли не шанувати й не схилитися мимоволі перед цим зразком внутрішньої гармонії, що сіяв круг себе ту ж гармонію мети й засобів до неї”¹⁸. Не буде надто вільним припущення, що справа не тільки у високих якостях натури автора. Нам здається, що саме у даній статті було продемонстровано притаманне Іллі Людвиговичу прагнення до консолідації українських сил, розуміння тієї очевидної істини, що у симпатиків національно-визвольного руху набагато більше спільного, ніж причин для суперечок. У його статті наголошується на потребі зближення, а не протистояння. Тому ця забута публікація і актуальна, бо ж у сучасній історіографії імена М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Комарова стоять у одному ряду. Утім, у статті Шраг продемонстрував і властиву йому скрупульозність при доборі та інтерпретації фактів, і фахову переконливість (недарма був свого часу одним з улюблених учнів О.Кістяківського), і неабияку ерудицію. Можна сміливо припустити, що його праця сподобалася галицьким читачам і тим наддіпрянцям,, котрі могли читати “Правду”. Упродовж першої половини 90-х рр. XIX ст. редакція часопису вмістила ще низку публікацій І.Шрага, серед них декілька статей, об’єднаних у цикл “Листи з Чернігівщини”, які можна

вважати помітним, хоча й слабо вивченим явищем української публіцистики і водночас цінним джерелом історико-регіональних знань.

Джерела та література

- ¹ Шраг І.Л. Автобіографія // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С.139.
- ² Чернігівський історичний музей. – Ал. 59 – 113 / 603. – Арк. 87.
- ³ Черниговецъ. Українське письменство і М.І.Костомарів. (Відповідь М.П.Драгоманову) // Правда. – 1892. – (Вересень). – Т. ІХІV. – Вип. ХLІІІ. – С. 559-560.
- ⁴ Див.: Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську справу. – К., 1994. Обидва полемісти постійно апелюють до авторитета М.Костомарова.
- ⁵ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). – Санкт-Петербург, 2000, – С. 216-219.
- ⁶ Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про національну справу. – С. 78-79
- ⁷ Там само. – С.177, 176.
- ⁸ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті (+ 7 /V 1885) // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 1(22). – С. 105.
- ⁹ Лук М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 1 (22). – С. 77.
- ¹⁰ Глушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських “правих”. – К., 2002. – С. 83.
- * Виділення курсивом автора.
- ¹¹ Ненадруковний лист М.Костомарова // Правда. – 1892. – (Май). – Т. ХІІІ. – Вип. ХХХІХ. – С. 304.
- ¹² Черниговецъ. Назв. праця. – С.560-561.
- ¹³ Там само. – С. 560.
- ¹⁴ Там само. – С. 561.
- * Закон Юзеровича або Емський указ.
- ¹⁵ Там само. – С. 562.
- ¹⁶ Там само. – С. 564.
- ¹⁷ Там само. – С.566.
- ¹⁸ Див.: І.Л. Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 163.
